

МАРКО СТОЈАНОВИЋ

Етнографски музеј у Београду

marko.stojanovic@etnografskimuzej.rs

ORCID iD: 0009-0004-0075-5021

Музејске изложбе као комуникациони медијуми – пример из домена антропологије спорта

Пројекат и поставка „Костим и реквизити фудбалских навијача” представљали су 80-их година авангарду у етнографској музејској делатности, друштвени „хот спот” који је антиципирао улогу и значај фудбалских навијача у распаду Југославије, поготово услед *postfestum* нестанка било каквог одјека у музејском и јавном дискурсу. Рецентно (2023. године) постављена, уз међународну сарадњу реализована изложба о фудбалским легендама „У сећање на: Паоло/Синиша”, у одређеном дискурсу је актуелизовала, а учешћем друштвеног окружења редефинисала поруке пројекта из ‘80, те указала на могуће комуникационе правце читања музејских поставки из домена антропологије спорта. Релације између навијача и идола, спорта и политичко-друштвеног окружења у различитим условима „музејског читања” истраживачки могу да укажу и на другачије процесе у којима се сагледава потреба проактивног укључивања институција заштите културног наслеђа у окружење.

Кључне речи: музејске поставке, антропологија спорта, Етнографски музеј, навијачи

Museum exhibitions as communication media – an example from the field of the anthropology of sports

The project and exhibition “Costumes and Props of Football Fans” represented the avant-garde in ethnographic museum activity in the 1980s, a social „hot spot” that anticipated the role and importance of football fans in the breakup of Yugoslavia, especially due to the postfestum disappearance of any resonance in museum and public discourse. Recently (in 2023), the exhibition on football legends “In memory of: Paolo/Siniša”, which was put on with international cooperation, actualized in a certain discourse, and with the participation of the social environment, redefined the messages of the project from the 1980s, and indicated possible communication directions for reading museum installations from the domain of sports anthropology. Relations between fans and idols, sports and the political-social environment in different conditions of “museum reading” research can point to different processes in which the need for proactive inclusion of cultural heritage protection institutions in the environment is considered.

Key words: museum exhibits, anthropology of sports, Ethnographic Museum, fans

УВОД И ПРЕДМЕТ РАДА

Антропологија спорта, фудбала свакако, није била укључена у матични ток етнографске музејске делатности у Србији друге половине 20. века. Током осамдесетих година, међутим, дошло је до сарадње матичне институције за етнографски материјал у Србији, Етнографског музеја у Београду (даље ЕМ), и тадашње Катедре за етнологију Филозофског факултета у Београду, а по питању изложбеног пројекта под називом „Костим и реквизити фудбалских навијача” (даље „Навијачи”). Ауторски тим сачињавали су тадашњи доцент Иван Ковачевић и кустос Нина Сеферовић, те су према идеји Ковачевића и укупном резултату пројекта увели феномен навијачких група у етнографско музејско окружење (Ковачевић 2011, 366–369). Поставка је у својству промптне антрополошко-етнографско-музејске реакције била, како би се данас рекло, хот спот контекстуализација (упореди Thelin 2010, 169–175) „Хејселске трагедије”¹, те као

¹ <https://www.bbc.com/news/uk-england-merseyside-32898612> (приступљено 20. 1. 2025).

таква постала дословни шок за стручњаке ЕМ (Kovačević 2011, 367). Парадоксално авангардном значењу и порукама у тадашњем музејском и друштвеном окружењу „Навијачи” су остали без стручног одјека и дословно нестали без концептуално-контекстуалних следбеника.² На другој страни, глобални изазов у којем су 80-их година постајале навијачке групе, а у домаћем етнографско-музејско-музеолошком контексту на значили „Навијачи”, опипљиво је у живом окружењу током 90-их година модификован током распада некадашње Југославије (Giulianotti 1999, 13), па је у јавном дискурсу до данас опстала синтагма „рат је почео на Максимиру” током утакмице Црвене звезде и Динама у мају 1990. године (Đorđević 2019, 162).³

Никада довршени процеси антропологизације рада ЕМ (погледати Stojanović 2005: 285–287), оличени у антиципацији „Навијача” да фокусира (тада тек назначене) улоге и значај навијачких група у домаћој средини, нису подстакли (етнографску) музејску стручну јавност да током протеклих деценија (поново) усмери своју пажњу на тај феномен. У таквом етнографско-музејском окружењу током 2023. године је у Музеју примењене уметности (даље МПУ) реализован изложбени пројекат „У сећање на: Паоло/Синиша” (даље „Сећање”),⁴ медијски и стручно промовисан на основу поставке о двојци, како се каже, фудбалских легенди. Стручно-музејско-медијски обликован наратив о пројекту нагласио је тему, како се комуницирало, посвећену личним карактеристикама фудбалских звезда у јавној култури и животу Србије и Италије, а поготово то како је експографија изложбе концептуализована у оквиру одељака посвећених бројним

² У том тренутку је пракса антропологизације етнографске музејске делатности била, дискурзивно, и како Тандберг цитира, опасна као што се некада тврдило и за нови медиј радија (Tøndborg 2013: 3). Значај какав су Навијачи имали у професионалном развоју студената етнологије који су учествовали у њеном настанку, предочен је у кратком осврту на сам процес настанка изложбе (Stojanović 2020, 25–29).

³ Напоменуо бих такође и чињеницу да је улога навијача фудбалског клуба Црвена звезда, непосредно или контекстуално, блиско повезана са ратним догађањима путем чињенице да је један од њихових вођа, Жељко Ражнатовић Аркан, оптужен за ратне злочине у Хрватској и Босни и Херцеговини. Контекстуално разматрањима треба напоменути и то да је Синиша Михајловић био у првој постави Црвене звезде која је 1991. године освојила (једини пут) Куп шампиона, а потом, у утакмици за неформалног првака света победила победника јужноамеричког пандана Купу шампиона, екипу Коло Коло.

⁴ Сећање је најављено и комуницирано са јавношћу као меморијабилна поставка скорашње преминулим фудбалским звездама: Синиши Михајловићу и италијанској легенди Паолу Росију (<https://mpu.rs/izlozbe/u-secanje-na/>, приступљено 16.12.2024).

аспектима личности Паола Росија и Синише Михајловића.⁵ Питање навијача на тај начин је актуелизовано, и то стога што је ноторна антрополошка чињеница да идоли, у овом случају „фудбалске легенде“, не постоје без обожаваалаца. У реализацију целокупног пројекта био је укључен домаћин МПУ, а потом организатори World Camp International и Paolo Rossi Foundation, док су главни покровитељи били Италијанска амбасада у Београду и Италијански институт за културу у Београду. Напослетку, као партнери назначени су светска фудбалска организација Фифа, те уз њу Фифа музеј и Антена. Последњи, свакако не мање значајан ешалон наратива о пројекту представљале су медијски позициониране информације о томе како је, у присуству италијанских партнера и покровитеља, изложбу 6. јула 2023. године отворила тадашња потпредседница у Влади Републике Србије, уједно и министарка културе, Маја Гојковић. Наратив је подвукао и чињеницу да је, у време док је Гојковић била градоначелница Новог Сада, она лично уручила Михајловићу кључеве тог града, а све то уз медијско обавештење да су они изложени као један од експоната поставке.⁶ Напослетку, медијски наративно подизање видљивости „Сећања“, те на основу тога позиционирање и у наслеђе наше непосредне прошлости постигнуто је подвлачењем значаја два одређена експографска топоса изложбене поруке. Први од њих је витрина у којој су као експонати постављена сва одликовања која је Михајловић добио од државе Србије у периоду од 2012. године, а други Синишина застакљена фотографија у дресу репрезентације Југославије која је, како се изричито наводи, током ратних догађаја у Вуковару свесно пробијена метком од стране његовог најбољег пријатеља Хрвата.⁷

Уводно назначаване релација између „Навијача“⁸ и „Сећања“ путем наратива, изложбене етнографије, требало је да укаже на

⁵ Како је пре било каквог разматрања потребно назначити својеврсну етнографију оба пројекта, а с обзиром на то да је проф. Ковачевић већ разматрао комуникациону решетку „Навијача“ (Kovačević 2011, 366–369), у наставку ће бити изложени одређени елементи који су наратив „Сећања“ препоручили за упоредно разматрање. Напослетку, треба рећи и то да ће разматрања бити искључиво окренута ка изложбеној комуникацији о животу и каријери Синише Михајловића, док је у оваквом истраживачком оквиру Паоло Роси ефемеран за поруке и комуникацију.

⁶ <https://mpu.rs/izlozbe/u-secanje-na/> (приступљено 26.7.2024. године).

⁷ Изванредно придодат значај организовању такве изложбе и њен „даљи живот“ у јавном комуникационом окружењу огледали су се, према медијској промоцији, у гостовању у Музеју савремене уметности Војводине у Новом Саду: (https://www.youtube.com/watch?v=IWCyl_bNG0Y, приступљено 25.7.2024).

⁸ Једини трагови о изложби, који представљају пандан наративу о Сећању, садржани су у већ цитираном чланку проф. Ковачевића (Kovačević 2011, 366–369).

то да су музејске изложбе комуникациони медијуми. Музеолошки одређен, тематски и проблемски деценијама непостојећи приступ темама из домена антропологије фудбала, притом, препознаје се у вакууму између две поставке,⁹ којим се препознаје својеврсни немар према проблематизовању спорта као показатеља друштвених процеса (Bairner 2001, 163). У међувремену обликовани научни, дисциплинарни став о томе на који начин и у ком обиму су навијачке групе обележиле ратна дешавања током распада Југославије као и друштвено време до данас (Djordjevic 2012, Djordjević 2017, Djordjević 2019, Djordjevic, Pekic 2018)¹⁰ говори о антропологизацији етнологије (Ковачевић 2001, Ковачевић 2015, 18–21) но, истовремено и о томе да било какав музејски, етнографско-музеолошки став о истој теми није реализован. У том правцу посматрано, очигледно да (још једно!) суочавање са актуелним изазовима тумачења свакидашњице као музеолошког проблема није донело очекиване резултате, те да су (како Гавриловић тврди за други значајан период) „потпуно опречне оцене и амбивалентан однос” (Gavrilović 2009, 169) према учешћу навијачких група у процесу распада Југославије допринеле томе да и тај феномен буде придружен другим етнографско-музејским „белим мрљама” (Исто). Чињеница, опет, да је данашња медијска видљивост „Сећања” несумњива и наглашена, као и то да оно није реализовано у етнографско-музејско-музеолошком окружењу, свакако отвара

⁹ Две поставке су јавности представљене у два београдска музеја у размаку од четири деценије и, дословно, четири државе. Пројекте раздвајају Социјалистичка Федеративна Република Југославија у којој су настали Навијачи, те током деценија иза ње Савезна Република Југославија и Државна заједница Србије и Црне Горе, а напослетку Република Србија у којој је настало Сећање. Свакако не мањи значај има и чињеница да су изложбени пројекти настали на самом почетку и, данас, на крају у међувремену насталих модификација друштвеног система у горенаведеним, њима припадајућим државама.

¹⁰ Последњих деценија није постојао, рекао бих, структуриран јавни музејски и музеолошки став о могућностима суочавања са протекле три деценије у којима се некадашња СФРЈ распала, потом, током којих смо доживели међународну изолацију и санкције Уједињених нација, агресију НАТО пакта на СР Југославију, промену система Слободана Милошевића, а напослетку, и сва динамична друштвена догађања у другој и почетком треће деценије 21. века. У том правцу посматрано, широко асоцијативно и дискурзивно свакако, професорка Љиљана Гавриловић ми је усмено изјавила свој став да је пројекат „Пластичне деведесете” једини у домаћој (етнографској) музејској делатности представљао покушај да се, како стручна јавност, тако и најшира музејска публика, транспарентно суочи са свеобухватним процесима и резултатима промена у ратној, турбулентној, уједно последњој деценији 20. века (Ковачевић 2011, 375–377; Стојановић, Матић 2010; Павличих 2011)

простор за упоредно разматрање улоге и значаја двају изложбених пројеката и пресецима време-простор позног социјализма и данашње позне транзиције, те и укључује неколико „зашто?“. Разматрања у овом раду следиће став да су музеји (могућа) значајна места представљања и идентитетског дефинисања друштвеног окружења, али исто тако да су пред њима непрестани изазови притисака и ризика да (п)остану одбрана и штит искључиво пожељне слике коју то исто окружење очекује (Dubin 1999, 3; Gavrilović 2007, 9).

Други, референтни план у прилог предмету и циљевима овог рада, обликован је на основу личног антрополошког искуства у деценијском, антрополошком посматрању са учествовањем у пољу српске транзиционе музејске заједнице (о аутоетнографији Reed-Danahay ed. 1997). Временом, заједница је дошла у позицију да на неке нове, различите начине чита савремени допринос очувању и промоцији различитих поља културног наслеђа.¹¹ У вертикално постављена разматрања о релацијама „Навијачи“ – „Сећање“ стога ће у хоризонталном пресеку бити укључен пример изложбе „Италија је у моди“ (даље „Италија“),¹² поставке која транспарентно комуницира са наслеђем примењене и филмске уметности.¹³ Релације између побочног, хоризонтално постављеног истраживачког плана, и прве назначене линије разматрања, препознате су на основу чињенице да је укључен ЕМ, да је упитању примењена уметност у читању наслеђа, а поготово на основу става да „Сећање“ и „Италија“ искључиво тангирају основни домен делатности двају музеја у којима су малтене истовремено биле постављене. Следећи ниво упоредног разматрања на основу првог и побочног плана требало би да укаже на дијаметрално другачији статус „Навијача“ и „Сећања“ у два друштвена система, те повезницу контекстуализовану у савремено, шире музејско окружење у коме је реализована „Италија“.

¹¹ У одређеном обиму и контексту, домаћа музејска „сцена“ током последњих деценија окреће се и према тржишту, а не превасходно/искључиво стручном доприносу у тумачењу културног наслеђа. Тржиште у таквом дискурзивном оквру на делатност представљају најпре посетиоци, но исто тако и друштвено окружење из кога потичу и у коме делују стејкхолдери: најпре подразумевано Министарство културе Србије које је надлежно за делатност републичких музејских институција, а потом и целокупан правац деловања извршне власти у пољу културе, и то за период од (најмање) последњих пет година.

¹² <https://etnografskimuzej.rs/izlozba-svetskog-formata-italija-je-u-modi/> (приступљено 20.12.2024).

¹³ Превасходно у домену делатности Музеја примењене уметности и/или Музеја Југословенске кинотеке.

Паралеле какве се већ на први поглед могу успоставити говоре у прилог томе да су пројекти из ужемузејског домена антропологије спорта постали у одређеном контексту и индикатори за поглед на одређене, шире друштвене процесе. На основу свега тога указало се постојање редефиниција из оквира до сада уобичајене музејске делатности.¹⁴ Парафразирајући проф. Ковачевића да „две реализоване изложбе (и побочно референтна, М.С.) ... у периоду (дужем) од четврт века могу постати расправни материјал ...” (Ковачевић 2011, 366), постоји основа за разматрања о значењима и порукама музејске делатности. Треба рећи и то да циљеви и резултати истраживања, који ће бити представљени у целокупном раду, у првом плану имају музејско-музеолошки засновану делатност на „производњи” културе. Управо стога, изузев музејске етнографије у наративима о „Навијачима” и „Сећању”, велики број напомена представља подршку утврђивању значења из основног текста. И, на самом крају уводног дела, а пре разматрања и аргументовања, треба назначити да поставке о којима се говори у контексту музејско-музеолошког „расцепа” од неколико деценија могу бити упоредно тумачене на бројним нивоима значења. У том правцу посматрано, несумњива припадност обају изложби пољу антропологије спорта не негира, штавише, потцртава протоком времена настале различитости у концептуализацији и систематизацији домена музејске/их делатности, њиховог испољавања, као и обликовања циљних група којима се изложбене поруке обраћају. Такав приступ говори о сагледавању окружења у огледалу насупротно постављених друштвено-државно-културних условљавања бивше Југославије према данашњој самосталној Србији. Дискрепанцију „Навијача” и „Сећања” у контексту тумачења у овом раду стога треба посматрати као релације међусобно удаљених, унеколико вредносно и музеолошки неспојивих тумачења у,

¹⁴ Комуникационе паралеле између „Сећања”, „Навијача” и „Италије” постоје упркос томе што антропологија спорта, етнографска музеологија, као и музејска делатност у домену примењених уметности, наизглед нису у блиским релацијама по припадности истом истраживачком пољу. Дистинктивна одредница била би да се антропологија спорта у основу бави рецентним појавама и њиховим тумачењем (актуелно поље „културе навијача”, које се разматра у, рецимо, радовима Ивана Ђорђевића: *Red Star- Serbian Star* (Ђорђевић 2017, 120) и *Red Star, Serbia, never Yugoslavia* (Исто, 124) о изванредном, повлашћеном положају фудбалског клуба Црвена звезда, стандардизована етнографска музеологија народном културом (која је данас умногоме већ непостојећа), а заштита наслеђа примењених уметности у основи поставкама из оквира естетике одевања, украшавања и станавања, а затим и различите примене визуелних уметности.

нажалост спорадично, спроведеном процесу укључивања једног музејски скрајнутог домена, антропологије фудбала. Међутим, и на тај начин спроведена изложбена делатност, свеједно указује на могућности ширих преиспитивања на које све начине музејска (етнографска, антропологизована) делатност може бити, како се често говори, замајац или огледало друштвено-културних промена (Gavrilović 2006, 45–58). Следствено томе, дубока упоредна анализа сличности, разлика и релевантности дијалогичности свакако би укључивала и бројне друге, референтне факторе и параметре, који би стога далеко превазишли обим оваквог почетног увида у, а поготово свеобухватног сагледавања значајног антрополошко-музеолошког поља антропологије спорта (фудбала) у домаћем музејском окружењу.

РАЗМАТРАЊА

Две реализоване изложбе, „Навијачи” и „Сећање”, указале су на осу разматрања у којој се препознаје промена обрасца у музејском представљању релација између идола и навијача. Упркос томе што су се „Навијачи” бавили групним идентитетом обожавалица, а „Сећање” другом страном, идолима због којих, дискурзивно, навијачи и постоје, несумњив је вишедеценијски вакуум између две поставке. На основу те чињенице може се разматрати усамљени пример прве, антрополошке актуелизације непосредног и живог друштвено-културног окружења у којем навијачи постоје (Ковачевић 2011, 366–369), а потом, данас већ инверзна актуелизација у другачијем музејском окружењу. Разматрања о паралелама и разликама у виђењу истог феномена треба започети чињеницом да обе поставке у одређеном проценту излажу исти, немугеализовани материјал.¹⁵ Друго, савременим музејским језиком комуникације сагледано, свакако је идеја и порука „Навијача” вишезначна, уз остале поруке етнографски контекстуализована у простор друштвених окупљања и фолклор друштвених група.¹⁶ На трећем месту, у упоредној „ружи значења” два пројекта, појављује се стручно и медијски наративно промовисан став о томе како је „Сећање” ново/старо виђење примењене умет-

¹⁵ Питање редефиниције етнографског предмета и његове музеализације већ скоро две деценије представља предмет расправа у које свакако треба укључити домен антропологије фудбала (упореди Gavrilović 2004, 317–325) и његово неукључивање у збирке или тумачења културе (Jakovljević Šević 2014, 154, напомена 6).

¹⁶ О паралелама са обрасцима стандардне етнографије, приказивања народне културе одевања, свој став је изложио аутор Навијача (Ковачевић 2011, 367–369)

ности у огледалу илустративног материјала и изложених предмета спортске опреме, који су несумњиво плод савременог уметничког дизајна. Експографија „Навијача“ посматрана упоредно „Сећању“, у цитату назначава

„На изложби су приказани уобичајени делови костима и реквизити који исказују клупску припадност приликом навијања (дресови, заставе, шалови, капе, трубе, чегртаљке и сл.) и ситни употребни предмети којима се исказује та припадност ван ситуације навијања (шоље, пепељаре, блокови, оловке и сл.)“ (Kovačević 2011, 367).

Цитат указује на то да су у оба случаја, и „Навијача“ и „Сећања“, поставку сачињавали (и) експонати потекли из великих серија намењених широком тржишту. Наспрамно антрополошко-етнографско-музеолошком контексту „Навијача“, такав увид поруку „Сећања“ поставља у музеолошки широко постављене, савремене асоцијативне оквири музеализације примењене уметности. Надаље, представљање „Навијача“ следило је један од аксиома етнографске музејске делатности о тзв. безименим ауторима (чак и осавремењене) народне културе (упореди Gavrilović 2007, 73–76), те су експонати говорили о идентитету навијача као друштвене групе, док се, и поред свега, на „Сећању“ умногоме препознаје својеврсни тржишни амалгам интереса великих произвођача спортске опреме и фудбалских звезда које опрему користе и промовишу. Дизајнирана опрема у таквом експозиционом контексту искључиво тангира поље наслеђа примењене уметности. На поставци „Сећања“, стога, антрополошко-етнографско-музејски концепт „Навијача“ бива инвертиран, а упоредно сагледано, персонализовани комуникациони топоси о животу и каријери „фудбалских легенди“¹⁷ комуницирају наспрамно животу њихових обожаваалаца, фудбалских навијача. Поруке дресова, копачки, освојених трофеја, награда, рекламних постера идола и другог на „Сећању“ уједно кореспондирају са на „Навијачима“ не мање значајним експонатом трофеја „већег комада траве смештеног у за то посебно направљено дрвено сандуче“ (Kovačević 2011, 367), или чињеницом да „експонати су добијени од самих навијача као и маркетиншких одељења фудбалских клубова „Црвена звезда“ и „Партизан“ (Исто).

Преласком на следећи ниво промене музеолошког обрасца, треба почети од улоге друштвеног окружења у коме је стручна музејска јавност маргинализовала „Навијаче“ као, дословно, културни инцидент.

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=WxS6N3vyJGg> (приступљено 24.10.2024).
https://www.youtube.com/watch?v=IWCyl_bNG0Y (приступљено 25.7.2024).

Идеја и поставка постале су антагонизам стандардизованим улогама и значају музеја да, како Шола каже, заједници понуде или оно што јој не треба или то буде у неприхватљивом и циљним групама недовољно појмљивом облику (Šola 2002, 123). О етнографским поставкама и музеологији као замајцу друштвених кретања и промена, а у прилог „Навијачима” као позитивном антагонизму, говори и став Љиљане Гавриловић о томе да предмети (етнографски експонати) самостално не значе ништа, значења им дају култура из које потичу и свакидашње окружење у којем постоје и бивају тумачени (Gavrilović 2007, 80). Непрекината сагласност музејске заједнице на „*damnatio memoriae*” „Навијача”, а самим тим на маргинализацију музејски критичког сагледавања улоге навијача у протеклим деценијама, препознаје се и у томе што су они дисциплинарно, како музеолошко-музејски, тако и етнолошко-антрополошки, у стручном окружењу до сада помињани искључиво у цитираном чланку аутора Ковачевића, као и есеју једног од активних учесника у њеном настанку (Stojanović 2020, 25–29). Наспрамно „Навијачима”, у савременом окружењу „Сећање” је свакако планирано да обухвати широк круг циљних група. Наратив пројекта назначава како је у питању поглед у савремени свет обожаваних и обожавалаца, фудбалских звезда и оних који би требало да њихов животни пут прихвате као сопствени жељени модел. У контекстуално подвученим релацијама, међутим, са пројектом су чврсто повезани одређени представници извршне власти, а шири ниво комуникације посвећен сарадњи између музејске институције, државне подршке и међународне сарадње, те учешћа глобалних фудбалских организација и спонзорстава.¹⁸ У таквом светлу сагледавано, „Сећање” је друштвено-културно постављено у опречну позицију према „Навијачима”, а комуникациона улагања у *antefestum* промоцију отварања поставке и *postfestum* подизања видљивости изложбе.¹⁹ Оба изражена става недвосмислено говоре у прилог другачијем друштвено-културном контексту од „Навијача”, и, такође о савременим конструкцијама у јавном комуникационом простору.²⁰ На

¹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=WxS6N3vyJGg> (приступљено 24.10.2024).

¹⁹ <https://sportal.blic.rs/fudbal/srbija/drazen-mihajlovic-o-sinisi-i-prici-o-fotografiji-ko-ja-je-upucana-u-borovu/2023070708333989396> (приступљено 30.11.2024).

²⁰ У прилог широко заснованом, иако за праву сврху прикривеном концепту промоције Сећања, треба навести и постфестум назначену могућност да фудбалска репрезентација Србије добије новог техничког спонзора, а у оквиру уговора и дресове са ликом Синише Михајловића. (<https://www.telegraf.rs/sport/fudbal/4025729-spektakl-i-bomba-iz-italije-novi-dres-reprezentacije-srbije-imace-na-sebi-lik-sinise-mihajlovica>, приступљено 02.01.2025).

тај начин „Сећање” је постављено у статус пожељног протагонисте савремене музејске делатности у Србији и њених релација према ширем, слојевито посматраном друштвеном окружењу.

Постављање пројектно-изложбеног адресирања културног феномена навијача у статус музејског комуникационог канала према друштвеном окружењу, упоредно у времену позног социјализма и позне транзиције, говори о неколико паралела. На првом месту у питању је чињеница да су „Навијачи” у потпуности реализовани као резултат, данас би се рекло *pro bono*, укључивања стручних/научних референци, те дисциплинарног образовања аутора и неформалних коаутора, студената проактивно укључених у целокупан пројекат, као и теренских, истраживачких искустава целокупног изложбеног етнолошког тима. На другој страни, продукциона конструкција „Сећања” је у значајној мери искључила улогу и значај самих стручњака, кустоса из институције домаћина изложбе, матичног МПУ, и то по обрасцу какав је на пројекту „Италија” изузео учешће стручњака из ЕМ који се деценијама баве културом одевања, или, усмерено према теми изложбе, друштвеног живота.²¹ На нивоу комуникације продукцијом музејских поставки у различитим друштвеним окружењима, у „Навијачима” се препознаје концепт одговорности у социјалистичком колективизму, а на основу кога су сви учесници, креатори изложбе, zaloжили свој стручни/научни интегритет и ауторитет како би резултат, порука изложбе, имала јасан и недвосмислен одјек, те проактивно указала на феномен у развоју и његове могуће (показало се драстичне) последице по само друштво. Насупрот томе, концепт тржишта, који се може назначити у продукционим параметрима и критеријумима „Сећања”, у неколико слојева говори о превасходно трансакционим односима културно-друштвеним капиталом учесника у реализацији (Šola 2014, 42). Музејски осмишљено виђење комуникације идолатријом и митологизацијом фудбалских звезда промовише на глокалном нивоу идеју фудбала као фактора за помирење и уједињавање (упореди Carlin 2008),²² потом је очигледна трансакција у међудржавној сарадњи остварена италијанским учешћем

²¹ Обе гостујуће изложбе су, следствено томе, комуницирале према музејима домаћинима и, на другој страни, циљним групама посетилаца, искључиво као својеврсно готов, затворен производ.

²² Партнери пројекта: светска фудбалска организација Фифа, те уз њу Фифа музеј и Антена.

њених културних агената,²³ а напослетку, свакако не мање значајно, могућност да се на унутрашњем друштвеном плану контекстуално обнове/рехабилитују релације Ми – Они настале током распада бивше Југославије. Каскада у комуникационим трансакцијама спушта се од „тржишта“ за промоцију глобалних спортских брендова, оличених у дресовима и копачкама фудбалских звезда, преко представљања „међудржавног“ јавног и приватног лика асова, до јасног, но дискретног уласка у срж поруке, у домен Наших идентитетских топо-са Синише Михајловића. Последњи, свакако не мање значајан ниво комуникације, подједнако подвлачи Ми у његовом контекстуално присвојеном етничком пореклу, као и Ми у учешћу представника извршне власти оличеног у положају инволвиране министарке. Такав приступ представља, колоквијално речено, „закрет од 360 степени“ од идеје, концепта, поруке, продукционе конструкције и планираних циљева и резултата „Навијача“.²⁴

Посматрано обрнутим смером, од друштвеног окружења према музејској делатности, путовање од „Навијача“ до „Сећања“ говори у прилог постојању процеса филтрирања оних информација које би могле да подстакну преиспитивање производње „музејске културе“. Почетна тачка на путовању одређена је на основу преседана у до-тадашњој музејској етнографији, тј. „Навијача“ који су указали на могућност отварања етнографске музеологије и путева ка настанку нових изложбених образаца у (тада) будућем актуелном, критичком преиспитивању стварности. Ретроградним деловањем музејског окружења (упореди Stojanović 2025) тај образац није заживео у многим доменима деловања ЕМ (Stojanović 2008, 237–255; Kovačević 2011). Деценијама касније, савремено друштвено окружење је, инвертирано почетном замаху, прекомпоновало модел комуникације у представљању феномена из домена антропологије фудбала. Посматрано у светлу утицаја друштвеног окружења на музејску делатност може се говорити о неколико смерова. Први од њих препознаје се у томе што су „Навијачи“ несумњиво одскочили од деценијама одржаваног јавног дискурса о етнографској музејској делатности и због то-

²³ Италијанска амбасада у Београду и Италијански институт за културу у Београду.

²⁴ Политикама музејских изложби у комуникационој економији размене, на којима у сваком случају, бар делом, почивају продукције „Сећања“ и „Италије“ (у својству референтног пројекта за ово истраживање) бавиће се током 2025. године конференција Museum Exhibitions and the Political Economy of Exchange (<https://forarthistory.org.uk/museum-exhibitions-and-the-political-economy-of-exchange/>, приступљено 12.01.2025).

га одбачени (Stojanović 2025), док је „Сећање” у сваком случају било подржани и промовисани пројекат у коме се дискурзивно препознају данашња улога и значај државних институција. Чињеница да је у питању међународна сарадња требало је да у одређеном комуникационом контексту осигура неупитни квалитет изложбе и њених порука, па самим тим и медијским наративом креиран јавни дискурс. На другом смеру треба говорити о томе како је окружење, у најмању руку, маргинализовало чињеницу како су „Навијачи” означили могућности антрополошко-музеолошко-уметничке сарадње у оквирима етнографске музејске делатности,²⁵ док је тржишно одређеном музеолошком (д)еволуцијом у представљању односа идоли – обожаваоци поставка „Сећања” говорила у начелу истим визуелним „фудбалским” инсигнијама. Конкретно, на једној страни естетика „Сећања” се, приказивањем дресова, спортске опреме, илустративног и мултимедијалног материјала о значајним тренуцима каријере фудбалских звезда, приближила експографском концепту клупских музеја, као што је, рецимо, Музеј Црвене звезде.²⁶ На другој страни је „Сећањем” означен пун круг од уметничко-музеолошко-антрополошког концепта Косте Бунушевца, који је на „Навијачима”, такође, визуелизовао поруку аутора путем дословног грозда изложених (црно-белих и црвено-белих лопти) фудбалских „буба-мара”, а потом, између осталог, такође фудбалских дресова, копачки, и већ помињаних, значајних навијачких инсигнија и трофеја.

Постојање концентричних кругова на основном нивоу тумачења аргумендује чињеница да су у питању поставке (и целокупни пројекти) које се баве навијачима, и то, у случају „Навијача” предвиђањем процеса и догађаја који су обележили ратне деведесете године, а у „Сећању”, опет, постфестум укључивањем у светске трендове навијачке идолатрије фудбалских звезда. Повезница и уједно огромна комуникациона „рупа” огледа се у томе што у деценијском међувремену није реализован ниједан пројекат који се активно и актуелно бави улогом и значајем „културе навијача” у драматичном

²⁵ Креатор визуелног дизајна поставке био је свестрани уметник Коста Бунушевац. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-58503749> (приступљено 24.12.2024).

²⁶ У светлу целокупног разматрања у овом чланку значајна је чињеница да је музеј основан почетком 1985. године, што значи годину дана пре пројекта „Навијачи”. (<https://www.crvnazvezdafk.com/klub/muzej>, приступљено 24.12.2024). Друга половина 80-их година, позни социјализам и двојно концептуализовани музејски дискурс о феномену навијача и релација идоли - обожаваоци, очигледно, транспонован је и до нас.

друштвеном преврату током распада бивше Југославије и потоње транзиције која траје до данас. Други угао упоредног сагледавања препознаје се у томе што су „Навијачи“ говорили о тада, и поред свега, анонимном и делимично аморфном процесу настанка навијачких група у друштвеном тренутку позног социјализма. У савременом тренутку, међутим, „Сећање“ говори управо о вишекраким комуникационим резултатима интеракција између навијача, идола, маркетиншко-ПР окружења, те глобалног комуникационог и трговинског тржишта производње и дистрибуције спортске опреме и порука везаних за „фудбалску планету“. На тај начин „Сећање“ заокружује процес започет „Навијачима“, и то управо својеврсном екстракцијом значајног дела поруке којом је својевремено поставка у ЕМ комуницирала. „Сећање“ експонираном, метком погођеном фотографијом, укључује експографски дискретно улогу и значај навијача и одговорност „Навијача“ у распаду бивше Југославије, док потцртавајући релације светског фудбалског идола са извршном влашћу Србије која му је доделила ордење, такође скривено, у другом плану, назначава његову идентитетску припадност. На тај начин се, у првом случају, на антрополошке Друге адресира импулсиван, некритички став, који се, дискурзивно и у ширем контексту, може читати као одговорност за одређене ставове и следствене последице у ратовима 90-их година. Експографска комуникација витрином са ордењем укључује, пак, идентитетске одреднице српског порекла Михајловића и његову каријерну улогу у српском фудбалу. Фактографија, међутим, на другој страни указује на то да је фудбалска звезда идентитетски утемељена превасходно у Југославији: рођен у Вуковару (данашња Хрватска) из мешовитог брака Србина (пореклом из данашње Босне и Херцеговине) и Хрватице,²⁷ фудбалска каријера у Србији трајала му је од 1988. до 1992. године када прелази у Италију, а на крају, све утакмице одигране за репрезентацију биле су искључиво за неке од варијетета државе Југославије.²⁸

²⁷ Нама савремени медијски наративи о Михајловићу често потцртавају динамичан однос његовог идентитета, етничког порекла и окружења. Примери <https://www.kurir.rs/sport/fudbal/4075566/potresna-prica-mihe-o-svom-ocu-bogdanu> (приступљено 24.12.2024), <https://24sedam.rs/sport/fudbal/184106/sinisa-mihajlovic-porodica/vest> (приступљено 24.12.2024), и напомена да су наведени према бројности циљних група до којих су допирали, и, по претпоставци, на основу тога обликовали мишљење о Михајловићу.

²⁸ Почев од Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, преко Савезне Републике Југославије, до Србије и Црне Горе.

Искорак „Сећања” из превасходног оквира тумачења наслеђа, какав је назначен у претходном разматрању, отворио је простор за хоризонтално постављено укључивање изложбеног троугла у друштвено-културно окружење. Чињеница да су „Сећање” и „Италија” настали великим делом као резултат сарадње са Италијанским центром за културу у Београду²⁹ и Амбасадом Италије³⁰ контекстуално подиже значај и видљивост целокупне сарадње Србије и Италије.³¹ Посматрано у том правцу, медијски наратив „Сећања” потцртава *ad personam* како је међу кључним иницијативама за пројекат била она министарке културе Маје Гојковић, а поготово назначава њену улогу у јавном животу Михајловића. Чињеница да су изложбе сукцесивно постављене у размаку од два месеца, те, што је још значајније, да је због двонедељног гостовања „Италије” у потпуности измештена и потом враћена основна етажа сталне поставке у Етнографском музеју,³² а због „Сећања” преосмишљен основни концепт представљања наслеђа у МПУ, такође говори у прилог ширем друштвеном контексту изложбене комуникације са циљним групама. Гледано на тај начин, дискретно, и по делатност заштите културног наслеђа проактивно, укључивање надлежних републичких извршних институција произвело је изненађујући ефекат, а осмишљени савремени музејски пројекти и простори за њихову реализацију (про)говорили су у прилог циљевима који су у динамичким релацијама према основној делатности управљања наслеђем (Šola 2014, 42).

ЗАКЉУЧАК

Чињеница да свака музејска делатност одражава друштвено окружење у којем се одвија омогућила је да, наизглед, ефемерно поље антропологије фудбала у српској музејској делатности, а поготово његов значај у етнографском контексту, ипак укаже на могућности

²⁹ <https://iicbelgrado.esteri.it/sr/chi-siamo/> (приступљено 12.12.2024).

³⁰ <https://www.mfa.gov.rs/spoljna-politika/bilateralna-saradnja/italija> (приступљено 12.12.2024).

³¹ <https://www.mfa.gov.rs/spoljna-politika/bilateralna-saradnja/italija> (приступљено 12.12.2024).

³² „Изложбу Италија је у моди званично ће отворити Данијела Ванушић, помоћник министра за културно наслеђе и дигитализацију и амбасадор Италије у Србији Лука Гори, уз уводну реч кустоса изложбе Стефана Доминеле и поздравну реч директорке Агенције Фабрика Весне Мандић. Публици ће се у име домаћина изложбе обратити директор Етнографског музеја Марко Крстић.” Говоре, такође, у прилог горепоменуто сарадње двају држава (<https://etnografskimuzej.rs/zvanicno-otvaranje-izlozbe-italija-je-u-modi/>, приступљено 25.12.2024).

слојевито постављене комуникације усмерене према циљним групама. Почетак и својеврсни (за сада) крај суочавања са иконографијом и визуелизованим обрасцима комуникације између навијача, идола и окружења, оличен у „Навијачима” и „Сећању”, омогућио је оку антрополога истраживача да препозна неке од образаца на основу којих се музејска комуникација укључује у друштвене токове. Истовремено се, међутим, у оси тумачења комуникације музејским пројектима из домена антропологије спорта може говорити и о томе на који начин се друштвено окружење укључује у музејску делатност и утиче на њу. Свакако да недостигнути афирмативни јавни дискурс о „Навијачима”, као и, могуће, потоње подизање видљивости проблематике којом су се бавили, не би пресудно утицали на улогу и значај навијачких група у дешавањима током распада Југославије, но исто тако би оставили могућност за критичко сагледавање феномена и антиципацију сврсисходног делања. На данашњем крају заокруженом комуникацијом „Сећањем”, утицај окружења сагледава се у конотативно постављеној акцији да се на основу глобалне видљивости идола, фудбалске легенде, још једном утемеље антрополошки ноторне релације између Ми и Они. Даљом контекстуализацијом циљева и порука пројекта отворен је простор за даља тумачења по истој осовини а такав приступ гради повезницу између несумњивог lika и дела Синише Михајловића у свету фудбала и, на другој страни, одјека тог истог lika и дела у, најшире схваћеном, свету његових навијача. Експографски постављени „одјец” на „Сећању” говоре о једнострано усмереном, при чему музејски дефинисаном, осветљавању улоге Нас у виšekратно већ поменутиm догађајима током 90-их година па све до данас. Побочно укључена комуникација поставком „Италије”, надаље, потцртала је процесе у данашњем окружењу, који, у сваком случају, динамички дефинишу улогу и значај музејске делатности. Несумњива улога, рекао бих, продукционог елемента у настанку музејских поставки (позиционирана на примеру „Сећања” у својеврсном међународном амалгаму организатора и финансијера), контекстуално може бити проблематизована као изазов у настанку поставки које превасходно тангирају основно поље деловања музејских институција у којима су реализоване. На тај начин отворен је простор за даље редeфинисање тумачења разноврсних домена наслеђа, што, кружно, поново актуелизује одређене поруке пројекта „Сећања”. Реконтекстуализација улоге и значаја представника савремене државе Србије у последњој деценији, оличена у одређеним порукама музеолошке концептуализације lika и дела Нашег фуд-

балског идола у МПУ, свакако поставља превасходно антрополошки домен циљева и резултата у други, дубље постављени план доживљаја и осећајно-мотивационих реакција циљних група.³³

Пројектно-изложбено адресирање културног феномена навијача у распону од неколико деценија, потом два смера укључивања друштвеног окружења, а напослетку и различити смерови правца утицаја окружења на музејску изложбену делатност, несумњиво проговарају о домаћем пољу музејског деловања. Пројекти везани за фудбал, како глобално прихваћена синтагма говори „најважнију споредну ствар на свету“, указали су на постојање пуног круга у музејском препознавању улоге и значаја „најважније споредне ствари у нашим ратовима“, што значи чврсто преплетених релација између навијача, навијачких група и њихових вођа, те друштвеног окружења које их је усмеравало и злоупотребљавало. Несумњиво је, свакако треба рећи, да транспарентна порука „Сећања“ не (би требало да) говори о горенаведеним релацијама, но контекстуално у два експографска пика: метком пробушене фотографије и витрине са медаљама – јасно говори о спрези свих наведених чинилаца.³⁴ У таквом окружењу дискусија о артефактима као носиоцима значења стекла је нову енергију (упореди Kavanagh 2002, Kirshenblatt-Gimblett 2002, Edwards, Gosden & Phillips 2006, Simon & Bonnell 2007). Напослетку, на основу намерног, али истовремено широко асоцијативно постављеног екскурса у један други домен, у поље нематеријалног културног наслеђа, могуће је поставити још једно питање о савременој музеализацији феномена из оквира антропологије фудбала,³⁵ оно из домена неподобних примера по основу свакоднев-

³³ Задесна или намерна инверзија излагачке политике ЕМ, која у одређеном дискурсу продукционо инклинира ка пољу наслеђа примењене уметности и превасходно тангира основно поље деловања музеја специјализованог за етнографски материјал (упореди Stojanović 2023, 175–192) може се сагледати и на плану сукцесивног гостовања одређеног изложбеног профила (<https://etnografskimuzej.rs/izlozba/odvazne/>, приступљено 12.1.2025; <https://etnografskimuzej.rs/srpski-krasnopis-kultura-cirilice/>, приступљено 12.1.2025).

³⁴ Лик и дело Жељка Ражнатовића Аркана иконографски говори у прилог многоструким релацијама фудбала, навијача, друштвеног окружења и државне управе: вођа навијача Црвене Звезде, командант паравојне формације Српска добровољачка гарда, председник Странке српског јединства, председник (и власник, МС) ФК Обилић. На супротним половима наратива о Аркану током 90-их је оптужба да је ратни злочинац и чињеница да је у једном периоду био посланик у парламенту Србије.

³⁵ Феномен навијачких група формално задовољава неколико критеријума из садржаја Унескове Конвенције (http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2010_06/t06_0289.htm, приступљено 24.12.2024).

них моралних правила, те етички-законодавних одредби (Gavrilović 2011, 162–165). Неподобност оличена у, рецимо, идолатрији Аркана у оквиру постојања феномена навијача (напомена 34) контекстуализује „Сећање” путем наратива и порука о Синиши Михајловићу у релације антрополошког Ми и Они, но тек би отвореном друштвеном критиком путем „музеализације ратног злочинца” био изречен јасан став о спрегама насиља и навијача у процесима распада Југославије (Čolović 2002, 259). Последично томе, и путем (још) једне музејске изложбе у својству комуникационог медијума из домена антропологије спорта,³⁶ домаћа музеолошки заснована пракса исказала би (додуше полемичан) став о томе „на који начин савремени музеји постају – или би могли да постану – интегрални део социјалног дијалога” (Gavrilović 2011, 68), те да „је суштина промене музеја излазак из прошлости и освајање садашњости и будућности” (Исто). На тај начин била би остварена образовна функција музеја у разумевању живог, друштвеног окружења у покрету (Ames 2010, 9) као и његова улога и значај у подизању видљивости друштвеног система вредности (Šola 2014, 50).

Литература

- Axboe Nielsen, Christian. 2013. “Stronger Than the State? Football Hooliganism, Political Extremism and Gay Pride Parades in Serbia”. *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 16, no. 8: 1038–1053, 1038f.
- Ames, Peter J. 1989. “Marketing museums: means or master of the mission?” *Curator*, 32, 1: 5–15.
- Bairner, Alan. 2001. *Sport, Nationalism, and Globalization: European and North American Perspectives*. Albany/NY.
- Čolović, Ivan. 2002. *The Politics of Symbol in Serbia: Essays in Political Anthropology*. London.
- Dubin, Steven C. 1999. *Displays of Power: Controversy in the American Museum from the Enola Gay to Sensation*. New York & London: New York University Press.
- Djordjevic, Ivan. 2012. “Twenty Years Later: The War Did (not) Begin at Maksimir. An Anthropological Analysis of the Media Narratives about a

³⁶ Навијачке групе би свакако моле бити и другачије етнографско-музејски представљене као савремени хот спот, „музеализоване” и шире контекстуализоване као још једно оружје/ће политичких учесника у јавном животу, о чему говори, рецимо, Нилсен (Nielsen 2013, 1038–1053, 1038f).

- Never Ended Football Game". *Glasnik Etnografskog instituta SANU LX(2)*: 201–216.
- Dorđević, Ivan. 2017. "The role of red star football club in the construction of serbian national identity." *Traditiones 45(01)*: 117–132.
- Dorđević, Ivan. 2019. "Politics on the Football Field. An Overview of the Relationship between Ideology and Sport in Serbia", in: *Prospects for Anthropological Research in South-East Europe*, Martinova, M. and Bašić, I. (eds.), Moscow and Belgrade: N. N. Miklouho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Sciences and Institute of Ethnography Serbian Academy of Sciences and Arts: 153–177.
- Djordjevic, Ivan. Pekic, Relja. 2018. "Is There Space for The Left? Football Fans and Political Positioning in Serbia". *Soccer and Society 19, no. 3* : 355–372.
- Edwards, E., Gosden, C. & Phillips, R. B. 2006 (eds). *Sensible objects. Colonialism, Museums and Material Culture*. Oxford.
- Gavrilović, Ljiljana. 2004. „Etnografska muzeologija: da ili ne". *Rad Muzeja Vojvodine 46*: 317–325.
- Gavrilović, Ljiljana. 2006. „Muzeologija u vakuumu". *Etnoantropološki problemi 1(2)*: 45–58.
- Gavrilović, Ljiljana. 2009. *O politikama, identitetima i druge muzejske priče*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. *Muzeji i granice moći*. Beograd: Biblioteka XX vek. Giulianotti, Richard. 1999. *Football: A Sociology of the Global Game*. Cambridge: 13.
- Jakovljević Šević, Tijana. 2014. „Redefinisanje etnografske muzeologije: odgovor na izazove savremenosti. Primeri muzejske prakse u Srbiji". *Etnološka istraživanja 18/19*: 147–161.
- Kavanagh, G. 2002. "Forgiving and forgetting. Museums and trauma". In *Museum 2000. Confirmation or Challenge* Ågren, P.-U.(ed). Stockholm.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. 2002. "The Museum as Catalyst". In *Museum 2000. Confirmation or challenge*. Ågren, P.-U. (ed). Stockholm.
- Kovačević, Ivan, 2001. *Semiologija mita i rituala 2. Savremeno društvo*. Beograd: Etnološka biblioteka – SGC i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Kovačević, Ivan. 2011. „Muzeji i modernizacija: dres, traktor i plastična lutka". *Etnoantropološki problemi 6/2*: 365–380.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Reed-Danahay, Deborah ed. 1997. *Auto/Ethnography: Rewriting the Self and the Social*. New York: Berg
- Simon, R. I. & Bonnell, J. 2007. "Dificult exhibitions and intimate encounters".

- Museum and Society*, vol 5, no 2.: 65–85. (dostupno: https://issuu.com/irishmuseums/docs/museum_ireland_2020/s/13438667)
- Stojanović, Marko. 2005. „Diskusija”, u *Etnologija i antropologija – stanje i perspektive*, Beograd: Etnografski institut SANU: 285–287.
- Stojanović, Marko. 2008. „Glasnik Etnografskog muzeja vs Glasnik Etnografskog instituta SANU. Paralelni svetovi etnologije tranzicije/tranzicije etnologije”, U *Slike kulture nekad i sad*. Beograd: Etnografski institut SANU: 237–255.
- Stojanović, Marko. 2020. „O Nini, navijačima, muzeju i nama”, u: *Priča o Nini* (katalog izložbe), Beograd: Etnografski muzej u Beogradu: 25–29.
- Stojanović, Marko. 2023. „Nova pitanja/čitanja u Etnografskom muzeju”. *Folkloristika* 8/1–2: 175–192.
- Stojanović, Marko. 2025. „Muzejski (etnografski) folklor : folklor (etnologa) muzealaca”, *Etnološko-antropološke sveske* (u štampi).
- Thelin. Samuel. 2010. “Hot spot – a forum for social debate”. In: *The museum as forum and actor* (ed. Frederik Svanberg). Stockholm: The museum of national antiquities: 169–175.
- Šola, Tomislav. 2002. *Marketing u muzejima: o vrlini i kako je obznaniti*. Beograd: Clio.
- Šola, Tomislav S. 2014. *Javno pamćenje – Čuvanje različitosti i mogući projekti*. Zavod za informacijske studije Zagreb.

Примљено/Received: 04. 03. 2025.

Прихваћено/Accepted: 28. 08. 2025.